

ПРОФ. ДИМИТЪР Т. КАЦАРОВ – ЖИВОТ, ДЕЙНОСТ И ПЕДАГОГИЧЕСКИ ВЪЗГЛЕДИ

Венка Кутева

В условията на променящи се общественено-политически и културни системи теоретичната мисъл най-често се обръща към класическото си наследство, към духовните ценности, създавани от предшестващите поколения. В днешната социална ситуация, когато правим преценка на педагогическите ценности и идеали, трябва да отделим особено внимание на педагогическата дейност и творчеството на известния български педагог и психолог проф. д-р Димитър Тодоров Кацаров.

Педагогическото наследство на проф. Кацаров е свързано с противоречиви оценки и различно отношение, като се започне от голямото възхищение и се стигне до суровото отрицание на цялостното му творчество¹.

Педагогическите му идеи и възгледи са предмет на анализ на малко научни публикации. Заслуга за изясняване на преподавателската и научната дейност на проф. Кацаров имат трима негови студенти и последователи – проф. д-р Г. Пиръов, проф. д-р Н. Чакъръв и проф. д-р

Ж. Атанасов².

Доколкото ни е известно, както от позициите на историята на педагогиката и българското образование, така и на съвременната педагогика, творчеството на проф. Кацаров не е обект на задълбочени и обстойни проучвания и анализи.

Въпреки наличието на многобройни сведения за развитието на психолого-педагогическата наука в България и Европа, неговото педагогическо наследство е ценен източник за възпитанието, образованието и обучението на подрастващите в България през първата половина на XX в. Сведенията за тях са необходими на съвременната педагогика, те са стимул за адекватното развитие на родната ни педагогическа мисъл.

Настоящото изследване има историко-теоретичен характер. То има за цел да анализира теоретичното и практическо педагогическо наследство на проф. Кацаров, интерпретиращо проблемите за демократизиране и хуманизиране на българското образование.

Повод да се види неговото дело в историческия аспект са редица негови теоретични постановки, в които намират отражение проблеми на съвременната педагогика.

1. Жизнен път

Димитър Тодоров Кацаров е роден на 14 (27) януари 1881 год. в гр. Орхание (Ботевград). Произхожда от чиновническо семейство³. Баща му, Тодор Лилов Кацаров, е от гр. Пирдоп. Той е бивш учител, а по-късно – финансов служител⁴. Майка му, Цона Тодорова, е домакиня. Д. Кацаров има брат и сестра, които умират рано⁵.

Още в ранните му детски години семейството на Д. Кацаров се преселва в София. Там той получава първоначалното си образование.

Като ученик от I до IV отделение в Софийското първокласно народно училище Д. Кацаров има добро поведение и „неуморно прилежание“⁶.

През 1897 г. завършва V клас на класическия отдел на Софийската държавна мъжка гимназия⁷. Там той получава солидна за времето си подготовка. Негови учители са известни личности, получили образованието си в Западна Европа, Русия и новооткрития университет „Св. Кл. Охридски“⁸.

Д. Кацаров е добър ученик и в средния курс на обучение⁹. По-късно той се явява на допълнителен

зрелостен изпит в реалния отдел на III мъжка гимназия „Уилям Гладстон“, като показва също добър успех¹⁰. В началото на учебната 1897 – 1898 г. по изричното настояване на родителите си Кацаров постъпва във Военното училище. Подготовката за военна кариера обаче не го удовлетворява¹¹.

През 1900 г. Кацаров завършва пълния курс на Военното училище¹². През периода 1901 – 1904 г. той е действащ офицер във Видин, Белградчик и София¹³.

През януари 1904 г. подава заявление за уволнение от военна служба¹⁴.

Години по-късно, по време на Първата световна война, той отново е мобилизиран. За отказ да поеме командването на едно артилерийско отделение в гр. Варна, той е уволнен от армията, осъден на три години затвор и после амнистиран¹⁵.

До края на живота си Д. Кацаров остава заклет антимиитарист и борец за мир. Антивоенните му възгледи намират отражение както в цялостното му педагогическо творчество, така и в активната му обществена дейност, която развива в тази насока.

Независимо, че родителите му го насочват към военната служба, семейната среда, в която израства Кацаров, е изпълнена със свободолюбив дух и любов към знанието. Всичко това се отразява изключително благотворно върху формира-

нето на характера и поведението му.

През есента на 1904 г. 24-годишният Кацаров заминава за Швейцария. Постъпва във факултета за социални науки в Женевския университет¹⁶. На учението си той гледа не като средство за придобиване на една професия, а като възможност да намери разрешение на редица въпроси от светогледен характер, които го вълнуват¹⁷. В началото записва философия, но е неудовлетворен от преподаването. Той стига до извода, че само обстойното познаване на себе си и другите може да изясни тези въпроси, че във възпитанието и самовъзпитанието на хората може да се търси тяхното разрешаване. Това естествено насочва погледа му към психологията, даваща възможност за самоанализ и анализ на другите и педагогиката, която използва данните от този анализ¹⁸.

Д. Кацаров записва последователно философия, социални науки, медицина, докато едно щастливо обстоятелство – запознанството му с проф. Едуард Клапаред, окончателно го ориентира към психологията и педагогиката.

През 1906 г. Кацаров издържа изпита за *lisancie* по социални науки в Женевския университет¹⁹. Тогава получава предложение от проф. Ед. Клапаред за асистентско място.

През есента на 1907 г. започва работа в Лабораторията по експе-

риментална психология и педагогика, в която вече е работил като студент²⁰.

По повод съвместната си дейност с Ед. Клапаред, Кацаров пише: „Аз дойдох в педагогиката при един от най-известните представители на психологическите и педагогическите науки през първата половина на настоящото столетие – женевския професор Едуард Клапаред“²¹.

Освен многостранната теоретична и практическа подготовка, която получава, престоят му при проф. Клапаред и работата в неговата лаборатория дава възможност на Кацаров да създаде широки международни връзки с учени в областта на психологията и педагогиката, много от които той запазва до края на живота си. Това му позволява да се запознае отблизо с работата, която се извършва в подобни лаборатории в други страни, с разнообразието на тематиката, техниката, методиката и апаратурата за изследванията в тази област, с общата и монографична литература по въпросите на педагогиката и психологията.

Влиянието на Ед. Клапаред върху Кацаров е изключително голямо. Медик (невролог) по професия, психолог и педагог по интереси, проф. Клапаред съчетава в себе си всички качества на научен ръководител, от когото може да се получи правилна и сигурна насока за овладя-

ване на познанието по въпросите и проблемите на образованието. За него педагогиката е неделима от психологията и като нея е една по-скоро естествено-научна, отколкото хуманитарна наука. Клапаред доразвива идеята, че резултатното реализиране на образованието е невъзможно без познаването на детето. При това подходът към решаването на педагогическите въпроси трябва да бъде не „умозрителен“, а „опитен“.

Титуляр на катедрата по психология, организатор на Лабораторията по експериментална психология и педагогика, основател на Института „Жан-Жак Русо“ и на Международното бюро за възпитание в Женева, Ед. Клапаред разполага с всички необходими данни и средства, за да осъществи със студентите си не само словесно, а едно истинско научно-изследователско обучение. В тази атмосфера се формира Кацаров като учен.

Тук той е удостоен със званието доктор на философските науки²².

Проф. Клапаред подготвя Кацаров за университетска кариера и му въздейства да остане в Женевския университет. Желанието обаче на неговия възпитаник е да бъде полезен на родината си²³.

Престоят на Д. Кацаров в Женева е твърде интересен. През този период той учи на самоиздръжка. Работи във фабрики и бюра, секретар е на богати студенти. Усилено

изучава чужди езици²⁴. По негови спомени, в Женева той не познава нищо друго освен научните си занимания, университета и библиотеката²⁵. Потапя се в средата на руски емигранти, където се запознава със семейството на своята бъдеща съпруга, внучка на М. Бакунин²⁶. Ражда им се дъщеря Татяна.

Годишите, прекарани от Кацаров в Женева, са един много плодотворен за него период – време на учение и упорит труд за постигане на желаните от него резултати. Той получава солидно образование и подготовка. Това обогатява познанията му и съдейства за по-пълното му изграждане като педагог.

2. Преподавателска и научно-творческа дейност

Въпреки перспективите за блестяща академична кариера в Женевския университет и предложения за работа в други западноевропейски университети, Кацаров предпочита да се завърне в родината си и да служи на своя народ.

През месец септември 1910 г. той се завръща в България и постъпва като стажант-учител в Софийското девическо училище. На 15 октомври същата година той е назначен за аспирант по педагогика в Софийския университет, където работи до пенсионирането си през 1948 г. Цялата му научна и служебна кариера е изключително универ-

ситетска²⁷.

След започването на работа в университета, в продължение на 10 години той е асистент по педагогика. От 1 май 1920 г. е редовен доцент при катедра „Педагогика“ към Историко-филологическия факултет²⁸. За хабилитационен труд Д. Кацаров представя „Корелация между училищните способности на децата“²⁹. От февруари 1923 г. е избран за извънреден професор, а от 14 май 1930 г. – за редовен професор и ръководител на катедрата по Обща педагогика³⁰.

През този период е избран два пъти за декан на Историко-филологическия факултет – (1928–1929 и 1938–1939 г.) и ректор на Софийския университет през 1942–1943 г.

Проф. Кацаров е един от създателите на специалността педагогика. Първият преподавател по педагогика и педагогическа психология още във Висшето училище, на основата на което се създава Софийският университет, е Йосиф Ковачев. Вторият преподавател е проф. д-р П. Нойков, третият – Никола Алексиев. Следващият, който най-продължително време свързва преподавателската и научната си дейност с тази специалност е Д. Кацаров³¹. По-късно негови колеги стават П. Цонев, Хр. Негенцов и М. Герасков. Всички те започват своята преподавателска дейност със завидна академична подготовка. Интересен е фактът, че всички те, с изключе-

ние на Д. Кацаров, са немски възпитаници, последователи на Вунд, Лай и Мойман. Единствено Кацаров се завръща в България с подготовка, която е различна от тяхната в областта на психолого-педагогическите науки.

През 1923 г. специалността Педагогика се обособява като отделна и самостоятелна в Софийския университет. За развитието на педагогиката, а и психологията като науки, това е голямо постижение. Заслугата за това имат всички тези преподаватели и талантливи учени.

Когато умира първият професор по педагогика у нас, Петър Нойков, Кацаров е доцент на четиридесет години. Между двамата учени било установено добро сътрудничество, особено в областта на експерименталната педагогика. Кацаров се явява не само приемник на делото на проф. Нойков, но и негов талантлив продължител. Това се налага от потребността да се разширят лекционните курсове, в съответствие с развитието на науката и поради самостоятелното обособяване на специалността Педагогика³².

Четиридесетгодишната преподавателска дейност на проф. Кацаров обхваща три основни области – обща педагогика, експериментална педагогика и детска психология. Освен това тя съдържа редица монографични курсове, които допълват и разширяват посочените по-горе. През продължителната си ака-

демична дейност проф. Кацаров четел лекции по: обща педагогика (теория на образованието), експериментална педагогика и психология, детска психология, лечебна педагогика, професионално ориентиране, история на педагогиката и българското образование, философията на образованието, педология (наука за детето).

Необходими са някои пояснения за учебната дисциплина Педология. Като наука тя се развива особено интензивно в края на миналия век. Представлява съвкупност от знания за детето и неговото развитие. В Швейцария неин виден представител е Едуард Клапаред. Затова трябва да се приеме, че въвеждането на педологията в специалността Педагогика е дело преди всичко на Кацаров. Неговите съвместни проучвания с проф. Нойков, отразени в студията „Физиологични прояви на половото съзряване у българските ученици и ученички“ (1919 г.), могат да се отнесат към подготовката за създаване на систематичен курс по педология.

Педологията изхожда от схващането, че развитието на детето е предопределено от биологичните фактори и че работата на педагога е не да стимулира развитието, а само да го установява. Фактически се изключва ролята на възпитанието, а това означава, че се омаловажава и дори обезценява ролята на педагогиката³³.

Лекциите по педология естествено се поемат от проф. Кацаров. Той се стреми да се придържа към по-трезви възгледи. От позициите на педологията той критикува тогавашната образователна система, която не се съобразява с особеностите на детето, обявява се против посегателствата над детската свобода, ратува за грижовно отношение към всички деца.

Проф. Кацаров е любител и ревностен разпространител на тестовите. Той събира тестове от Швейцария, Франция, САЩ и др. страни. Възлага на студентите да извършват проучвания с тях върху децата. В курсовете, където се разглеждат методите за изследване на детето, Кацаров навлиза дълбоко в статистиката. Той запознава студентите с пътищата и начините за установяване на средната аритметична, на медианата и средното отклонение, вероятните грешки и корелациите³⁴.

Въпреки погрешната основа, върху която е изградена експерименталната педагогика от онова време, лекционните курсове на Д. Кацаров допринасят много да се развият експериментаторски способности у студентите, да се събират данни, които характеризират особеностите в развитието на българските деца³⁵. Той държи изключително много педагогическите и психологическите науки да се изграждат на експериментални осно-

ви. Ето защо полага големи грижи за организирането и оборудването на такава лаборатория с необходимата апаратура. Тя е една от ранните европейски лаборатории от този тип. Чрез лекциите, упражненията и изследванията в лабораторията той желае да илюстрира не само педагогическите си курсове, но и да събуди интереса и любовта на студентите към научно-изследователска работа в областта на педагогиката. Прави опит да събуди тези интереси и у българското учителство чрез запознаването му в различни кръжоци с най-елементарните и основни изследвания за разкриване на физическото и психическото състояние и развитие на децата. Според него това са изследвания, които учителите могат сами да извършват.

В основните си лекционни курсове проф. Кацаров изяснява пред студентите следните въпроси: философските и обществените страни на образованието, обосноваването на педагогиката като самостоятелна наука, детето като субект на образованието, професионалната подготовка на учителя и качествата на неговата личност за реализирането на учебно-възпитателната дейност, привличане на всички към активно участие в образованието – родители, различни културни институти и обществени организации.

Проф. Кацаров е учен с богата ерудиция и широка педагогическа

култура. Университетските лекции, които той изнася се посрещат с голям интерес от студентите. За това свидетелстват публикуваните спомени на негови възпитаници. „Неговите лекции, наситени с богата научна информация и изнасяни с повишен емоционален тон, бяха за нас ценен стимул за занимания в областта на педагогиката и детската психология. Това, което импонираше беше неговото критично отношение към традиционното училище, богатите му знания за новите педагогически движения на времето и голямата му любов към детето и просветното дело. Д. Кацаров умееше да поддържа контакт със студентите извън лекционните и семинарни занятия. Този контакт беше активен, с научна насоченост“³⁶.

Научната дейност на проф. Кацаров никога не е откъсвана както от преподавателската му работа, така и от непосредствения научен живот у нас и в чужбина.

Написаните от него научни трудове могат да се групират както следва: характеристика на съвременната педагогика – течения и тенденции, някои основни проблеми на образованието, трудове в областта на история на педагогиката и българското образование, трудове из областта на общата и детската психология.

Трябва да се отбележи, че проф. Кацаров е написал много повече

трудове, отколкото е отпечатал и публикувал, които могат да се открият и днес в ръкопис³⁷.

В областта на педагогиката могат да бъдат посочени някои от основните му публикации: „Педагогиката като самостоятелна наука“ (1929), „Теория на образованието – обща педагогия“ (1947), „Характерни черти в развитието на съвременната образователна теория и практика“ (1942), „Жизнени и обществени страни на образованието“ (1943), „Предпоставки на съвременната педагогическа мисъл“ (1921), „Педагогически перспективи“ (1926), „Експериментална педагогия“ (1938).

В тях той доказва, че педагогиката е самостоятелна наука със свой предмет, обект и задачи. Анализира връзките ѝ с другите науки и значението ѝ за развитието на човешкото познание. Като един от основните проблеми на педагогиката Кацаров разглежда трите основни фактори на образованието – детето, средата, образователят. За разлика от други автори, които се спира само на два основни фактора – наследствеността и средата, Кацаров включва детето като фактор с особено значение. Една от неговите основни идеи в тази насока е, че образованието на детето трябва да бъде организирано по начин, който да му дава възможности да живее по-пълно, по-всестранно и богато своето детство, защото само

по този начин ще може да изпълни ролята, която му се отрежда в обществото.

Проф. Кацаров дава свое определение на образованието като го разглежда като основна функция на цялото общество. Въз основа на дългогодишни проучвания на образователните системи у нас и в чужбина, той анализира педагогическата теория и практика, прави опит за класификация на характерните черти на съвременното му образование. Кацаров отправя остри критики към тогавашното училище, което според него е изолирано от живота и не отговаря на неговите изисквания. Той очертава редица перспективи за развитието на образованието, които се определят от новите течения в педагогическата теория и практика.

В почти всички свои педагогически трудове Кацаров обосновава мисълта си, че педагогиката трябва да се основава на различни опитни изследвания. Той пръв издава системния курс „Експериментална педагогия“. За първи път у нас разграничава експерименталната педагогика от експерименталната психология. Особено място отделя на методите за изследване на детето. Кацаров дава редица методики за изследване на психическото развитие на детето.

Към тази група научни съчинения може да се отнесе и книгата му „Професия и професионално обра-

зование“ (1922). Това е първата научна публикация по този проблем в България. Независимо, че не разглежда социално-икономическите аспекти на проблема за професионалното ориентиране, Кацаров развива идеите си за реформиране на образователната си система у нас в тази насока. Той се спира обстойно на ролята на училището за решаването на проблемите, свързани с професионалното ориентиране. По този въпрос той разработва редица свои идеи, които имат значение и днес.

Особено място между научните трудове на проф. Кацаров заема монографията му „Нравствено развитие и нравствено образование“ (1941). В нея той се спира на различните определения за нравствеността, разглежда нейната същност източници, анализира развитието на нравствеността у детето, правилата на играта като първообраз на нравствените правила, нравственият реализъм на детето. Кацаров разглежда нравственото образование като неделимо от общото, спира се на неговите цели и функции. Отделя особено място на методите за нравствено образование на подрастващите.

Сред известните трудове на проф. Кацаров трябва да бъдат посочени и: „Комплексно обучение“ (1928), „Съвременни педагогически мислители“ (1923), „Училището и просвещението у нас през очите

на Хр. Ботев“ (1949), „Детската престъпност“ (1926), „Пубертетната възраст от педагогическо гледище“ (1921). Съвместно с проф. П. Нойков, Кацаров прави първите изследвания у нас в тази област.

Проф. Кацаров публикува значителен брой трудове в областта на общата и детската психология: „Развитие на детето – телесно и душевно“ (1947), „Корелация между училищните способности на децата“ (1915), „Изследване на индивидуалността на ученика“ (1921), „Няколко психологически изследвания“ (1926), „Самопроизволна дейност у детето“ (1926), „Физиологични прояви на половото съзряване у българските ученици и ученички“ (1919), „Диференциална (индивидуална) психология“ (1933), „Внушение и самовнушение“ (1928), „Духове и медиуми“ (1926).

В тях Кацаров разглежда обстойно въпросите, свързани преди всичко с развитието на детето. Той прави една задълбочена характеристика на детството като най-важен период в живота на човека.

От непубликуваните му трудове могат да бъдат посочени: „Обща педагогика“, „Образователна работа“ („Образователен процес“), „Образованието като състояние, до което искаме да доведем детето“, „Състояние и задачи на педагогическата наука у нас в миналото и сега“, „Реформени насоки в образователното дело“, „Литературен

обзор на педагогическата наука в България“, „Проблемите на обучението в Източна Европа“, „История на педагогиката“, „Педагогическите идеи на българските писатели“, „Иван Вазов – педагог“, „Психология“ (на френски език), „Колективна детска психология“, „Психологическа диагноза – прогнози“ (на френски език“, „Учителят – психологически експериментатор“, „Юношеската възраст“ и др.

Проф. Кацаров е автор на множество статии, за точния брой на които нямаме сведения. Той сътрудничи в почти всички наши педагогически списания. В публикуваните му статии е отразена борбата на учения с рутината в българското училище и съществуващото хербартианство в него, като налага новите течения в педагогиката за обновяване на тогавашното училище. В тези статии той набляга главно върху проблемите за: възможността учителите да притежават висока обща култура; необходимостта учителят да познава психофизиологическите особености на децата в различните възрастови периоди; разпространението в България на новите течения в педагогиката; образователните системи и реформи в Австрия, Италия, Франция, Англия.

В редактираното и издаваното от него в продължение на 20 години списание „Свободно възпитание“ (1922 – 1942) тези въпроси са разг-

леждани многократно и всеотчетливо.

Проф. Кацаров сътрудничи и в следните списания: „Демократически преглед“, „Учителска мисъл“, „Училищен преглед“, „Педагогическа практика“, „Образование“, „Просвета“, „Борба с пресъпнатостта“ и др.

Той публикува свои статии и в някои чуждестранни издания.

Проф. Кацаров развива активна обществена и просветна дейност. Под негово ръководство се откриват курсове за подготовка на детски учителки, учителки на изоставачи в развитието си деца, частни учители и възпитатели, на майки във връзка с отглеждането и възпитанието на децата им³⁸.

В разработения от него частен, но признат от държавата курс за „Учители в детските градини“, той подготвя повече от 200 учителки. Предназначението на организирания от него курс е да покаже каква трябва да бъде подготовката на тези учители. За тази цел той организира и ръководи образцова детска градина, за да се демонстрират различни методи на възпитание. С това той допринася особено много за развитието на предучилищното възпитание в България.

По негова инициатива и с неговото участие са създадени първите в страната „класове за умствено изостанали деца“, както и първите интернати за такива. Той полага ос-

новите на експерименталното училище „Св. Кирил и Методий“ (днес „Проф. Д. Кацаров“), дейността в която дава ценни сведения за педагогическата теория и практика в тази насока.

По-късно Д. Кацаров съдейства и за създаване на училище за „морално застрашени и изоставени деца“, което нарича „Дом на човешината“.

Проф. Кацаров участва в редица педагогически и учителски организации в страната. На много от тях той е председател. Изнася лекции на многобройни учителски конференции, читалища и други организации.

Като ректор на СУ „Св. Климент Охридски“ спомага за учредяване на фонд в помощ на бедните студенти с цел да се подобри техният бит и да се подпомогнат материално нуждаещите се.

Проф. Кацаров проявява големи организаторски способности. Като резултат от неговата дейност на първо място може да се посочи организирането и създаването на Педагогическия институт към БАН, чийто пръв директор е.

По-късно, през 1952 г. преминава на работа като директор на Научния институт за физическо възпитание и училищна хигиена. Там работи до края на живота си.

Д. Кацаров владее писмено и говорими руски, френски, английски и немски език. Това му позволява

не само да чете в оригинал световната педагогическа литература, но и да осъществява лични контакти с педагози по време на многобройните си командировки в чужбина. Проф. Кацаров посещава почти всички страни в Европа с цел проучване просветното дело в тях³⁹. Канен е и взема участие в различни международни конференции и конгреси с доклади. Една година е стипендиант на Рокфелеровата фондация в САЩ, където специализира в института на Джон Дюи⁴¹. През 1952 г. е официален представител на България в Международната конференция за защита на децата в гр. Виена⁴².

Научното дело на проф. Кацаров не е изолирано само в границите на нашата страна. То е известно и зад пределите на България, където получава достойно признание. Той е член на Международното бюро за образование в Женева, на Международната организация на детските учители и Организацията на учителите от горния курс. Проф. Кацаров е почетен председател на Международната лига за ново образование със седалище Лондон⁴³.

В България той допринася много за издигане авторитета на педагогическата наука и българското училище и за установяване на едно ново отношение към него и неговите задачи.

За цялостната си педагогическа и обществена дейност през 1947 г.

проф. Кацаров е избран за член-кореспондент на БАН.

През месец март 1956 г. в БАН тържествено отбелязва 75-годишнината на Д. Кацаров⁴⁴. Поканени са такива световноизвестни учени като Анри Валон, Жан Пиаже, Овид де Кроли, М. Монтесори, П. Петерсон, Н. Гончаров⁴⁵.

На 6 февруари 1960г. проф. Д. Кацаров завършва жизнения си път в гр. София.

С цялостното си педагогическо наследство проф. Кацаров е ярко име в историята на педагогическата мисъл и образователното дело в нашата страна. Творчеството му обхваща редица въпроси от областта на педагогиката, общата и детската психология, дефектологията. Кацаров не се ограничава само с проблемите на учебно-възпитателната работа, а извършва широка просветна и образователна дейност. Педагогическите трудове и статии на проф. Кацаров тепърва ще се анализират. Безспорно е обаче, че с цялото си педагогическо творчество и дейност, той има своето място както в българската, така и в европейската теория и практика.

3. Основни педагогически възгледи

Проф. Кацаров се формира като личност и учен-педагог след продължителни идейни търсения в ед-

на сложна и противоречива епоха. В нея си дават среща различни идейни, философски и психолого-педагогически схващания.

Роден в първите години след Освобождението на България от турско робство, Кацаров преживява влиянията на различни идейни течения. Това е време, когато народът ни жадува за знания и голяма част от българската интелигенция счита, че просветата е единственият път за развитието на обществото.

Проф. Кацаров израства в будно учителско семейство, което тащи традициите и духовните ценности на народа, създадени през многовековната му история. Именно в семейството му се формира любовта и преклонението пред руския народ и руската култура. В родния си дом Кацаров за първи път се среща с творчеството и педагогическите идеи на Л. Н. Толстой, чийто последовател е той.

По-късно годините, прекарани във Военното училище, слагат своя отпечатък върху разбиранията му за човешкия живот и неговата ценност, за античовешкия характер на войните. За него те са варварски прояви, практикувани и в наше време. Според проф. Кацаров една от основните задачи на възпитанието е да служи на борбата за мир. Неговата обществена дейност в тази насока широко известна у нас и в Европа.

Като студент и асистент в Женевския университет Кацаров търпи влиянието на руските емигранти. Срещите му с тях благоприятстват за формирането му под влиянието на Л. Н. Толстой.

Сътрудничеството му с Едуард Клапаред окончателно го насочва към идеите на свободното възпитание.

Богатата му езикова култура, личните му връзки и познанства му позволяват да познава в детайли новите педагогически течения.

След завръщането си в България Кацаров попада в бурна общественно-политическа обстановка и културен подъем. Новооткритият университет „Св. Кл. Охридски“ се оформя като средище на българската просвета и книжнина. Д. Кацаров попада в обкръжението на млади и амбициозни български учени със солидна академична подготовка, решили да дадат тласък в развитието на българската наука.

Кацаров е космополит по дух. Той смята, че на идеала за обединено човечество трябва да служи възпитанието. Проф. Кацаров разглежда възпитанието като индивидуална проява. За него възпитанието е важен фактор за създаване на ново общество. Той обаче не разглежда връзката между икономиката, политиката и възпитанието.

Основавайки се на Ж. Ж. Русо, Й. Х. Песталоци и Л. Н. Толстой проф. Кацаров повтаря в различни

варианти мисълта, че трябва да се благоговее „пред зрещата човешка природа у детето“. Според него, в разгръщането на тази природа е разковничето за създаването на по-съвършени хора и по-съвършено общество.

Особено ярко са изразени някои демократични и хуманистични идеи в педагогическото творчество на проф. Д. Кацаров. Той категорични отхвърля расистката концепция за малоценността и наследствената обремененост на децата, принадлежащи към различни раси и народи. Независимо, че отстоява някои биологизаторски тенденции, Кацаров остава смел критик на съществуващото образование и вдъхновен вестител на идеята за „ново възпитание“. В цялата противоречивост на идеята за свободното възпитание, обосновавана в различни епохи, от различни идейни позиции, възгледите на проф. Кацаров съдържат нещо негово“⁴⁶.

Отличителните черти на неговия светоглед се проявяват най-ярко в обосноваването от него основни педагогически принципи и постулати. Върху какви основни принципи и критерии трябва да бъде изградено образованието, при какви условия трябва да бъде извършвана учебно-възпитателната работа, за да може да се постигне най-пълно целта на учебно-възпитателния процес са едни от основните проблеми, които вълнуват Д. Кацаров.

Повлиян от схващанията на Л. Н. Толстой и от идеите на движението за ново възпитание, проф. Кацаров обособява три основни педагогически принципа, а именно – любовта, свободата и опитът.

Хуманизмът на Кацаров се изразява в дълбоката му вяра в човека, в убедеността му, че всяко човешко същество носи в себе си добри заложби и заслужава доверие. Тази обич е обявена от него за първия основен педагогически принцип, без спазването на който не може да има възпитание, образование и обучение в пълния смисъл на думата⁴⁷.

Педагогическият принцип на любовта не се разбира като временно емоционално състояние, а като активно отношение както при детето, както и в дейното отношение към онова, което е необходимо за задоволяване на тези нужди и интереси.

Значението на този основен, според проф. Кацаров принцип, може да бъде разгледано като отношение към детето, учителя и образованието, към принципа за любовта.

От гледна точка на детето, значението на този принцип се определя от любовта на детето към учителя и осъществяваната от него учебно-възпитателна работа. Кацаров отбелязва, че чрез любовта на детето към учителя се създават такива емоционални връзки между него и учителя, при които детето се

намира в най-благоприятни емоционални състояния, чувства и настроения. Благодарение именно на тази любов, в отношението му към учителя се установява непринуденост, естественост, откровеност, искреност и откритост, с една дума детето напълно се открива пред учителя за неговото възпитателно въздействие.

Не на последно място детето винаги определя своето отношение към учебно-възпитателния процес чрез отношението към лицето, което го обучава. В такъв случай е естествено любовта и привързаността му към учителя да детерминират отношението му към самия учебно-възпитателен процес.

Отношението на учителя към детето и учебно-възпитателната работа е важна страна на педагогическия принцип за любовта. Според проф. Кацаров любовта на учителя към детето най-лесно податливо на неговото влияние и извикват доверието му към учителя. То от своя страна създава „онова спокойствие и радост, онзи трепет в душата на детето“, при който е напълно възможно правилното въздействие на учителя и изграждането на неговия естествен авторитет и уважение на детето към него. „Само тази любов – пише Д. Кацаров, има чудната сила да прероди, преобрази учителя, да го направи търпелив, внимателен, спокоен, издръжлив и по този начин способен да насочи най-пра-

вилно своето образователно въздействие⁴⁸.

Любовта на учителя към детето му дава възможност да разбере истинското значение и цялостност на детството в живота на човека. Според Кацаров тази любов се явява необходимо условие за правилното разбиране на детската природа, за опознаване на детето такова, каквото е. Преди всичко без любов е невъзможен от страна на учителя истински интерес към живота на детето, с цялата негова сложност и разнообразие. Любовта като педагогически принцип се явява един основен стимул на интереса на учителя към детето.

И накрая, според Д. Кацаров, любовта на учителя към учебно-възпитателната работа го тласка непременно към едно непрекъснато усилие за самоусъвършенстване, както интелектуално, така и нравствено и импулсира неговата духовна и физическа енергия към търсене на по-голямо лично съвършенство и по-съвършени принципи и средства за реализиране на учебно-възпитателната работа.

От гледище на самата „образователна работа“ любовта се явява преди всичко като „универсален методологичен ключ“, който не може да се замества нито с техническата подготовка, нито с усилието за извършване на учебно-възпитателната работа. Само чрез любовта се създава онази емоционална основа

за учебно-възпитателната работа, без която нейното правилно извършване и прилагане е немислимо. Кацаров отбелязва, че истинската обич към децата е главният стимул на всички грижи, които семейството проявява при отглеждането и възпитанието на децата. „Любовта към децата лежи в основата на всички социални грижи, грижите на целокупното общество за децата. Тя е, която разширява все повече и повече тези грижи и внася повече ясност и разбиране в тях“⁴⁹.

Вторият основен принцип, на който се спира проф. Кацаров, е **свободата**. Той има два аспекта – вътрешен и външен.

Вътрешната свобода се изразява в „самообладание, власт над себе си, самоконтрол“⁵⁰. Може да се каже, че всяка личност има свой коефициент на вътрешната свобода. Авторът изтъква, че тя е относителна. Тази относителност се детерминира от редица обективни и субективни условия и главно от психическите особености на личността, които се определят от емоционалните състояния и волевите качества на личността.

Външно свободата се изразява в „свобода на движение, изказване, проявление, действие и изобщо постъпване, които не се дават и осигуряват отвън“⁵¹.

Кацаров разглежда няколко вида свобода. Физическата според него се изразява в свобода на дейст-

вията и постъпките. Всяко ограничаване свободата на детето, води неизбежно до задържане на правилното му физическо развитие. В същото време свободата се явява съществено условие и за неговото духовно развитие, „защото само при нея се дава възможност на детето да влезе в най-широк контакт с нещата, които го заобикалят, при което само е възможно най-пълно опознаване с тях“⁵².

Проф. Кацаров характеризира и интелектуалната свобода – свобода на мислите и изказванията, на общуването и обмяната, на наблюдаването и търсенето, на опитването и инициативата в целепоставянето и целепостигането при работата“⁵³. Относно интелектуалните потребности на детето, свободата на изказването е единственият път за естественото упражнение на мисълта, за правилното ѝ формиране. Авторът изтъква необходимостта от осигуряване на свобода на действията и постъпките на детето. Той посочва, че неговите интелектуални и волеви отношения към явлението се детерминират почти винаги от емоциите, които те извикват у него. Кацаров смята, че свободата, в границите на която не се засяга свободата на другите не представлява никаква опасност и вреда за детето, а напротив, тя е нужна и полезна за него. Границите на тази свобода естествено ще се движат в зависимост от пола, възрастта и ин-

дивидуалните особености на децата и от качествата на учителя. Той смята, че постоянното ограничаване и ръководене отслабват волята и характера, убиват сигурно и постепенно естествения стремеж на детето към развитие.

Според Кацаров учителят обуславя свободата чрез степенята, в която той самият е вътрешно свободен. Средата пък обуславя свободата, чрез особеностите на условията, които я характеризират във всеки конкретен случай. Кацаров отбелязва, че ограниченията на свободата идват от различни източници и имат предимно психологически произход.

Свободата като педагогически принцип не отхвърля необходимостта от дисциплина. Кацаров доказва, че ако се касае за една доброволно възприета от децата дисциплина един установен с тяхно участие и собствени усилия ред, то тя е напълно съвместима със свободата. Кацаров поставя въпроса за усъвършенстване на дисциплината чрез приспособяването ѝ към особеностите, свойствата, потребностите на конкретната детска група. Той подчертава, че свободата при образованието се налага от схващането, което педагогическата наука има за детето, а именно, че на него се гледа не като на глина, която трябва да моделира, а като на живо същество, което се развива чрез свобода на дейност и което носи

принципите на тази своя свободна дейност в себе си⁵⁴.

Свободата при образованието се явява най-благоприятно условие за най-правилното и пълно изучаване на „същинското дете“, а не на „прикритото дете“ – ученика, който виждаме пред нас в училище. Кацаров отбелязва голямата разлика в поведението на детето в дома, на улицата по време на игра и поставено в условията на училищния режим. Той твърди, че психологията може да опознае психичните особености и характера само на „свободното дете“. Само при свободното си проявление детето ще може да ни открие своите истински дълбоки интереси и характерни особености.

Според Кацаров истинското активно образование е възможно само при свободата. „Чрез свободата става най-пълно освобождаване на творческите сили на детето и при нея то намира най-правилно своите собствени форми за тяхното изразяване. Само при свободата е възможно поставянето на образованието в тясна връзка с живота, най-пълното му сливане с природата и културния живот“.

В заключение той добавя, че тя се явява най-доброто условие за развитието на нравствеността у детето.

Третият педагогически принцип, който обосновава Д. Кацаров, е **опитът**. Той посочва, че като един

от основните педагогически принципи, опитът може да бъде разглеждан двояко.

В широк смисъл той се разглежда като жизнен опит. В този смисъл образованието трябва да се разбира като едно непрекъснато разширяване на опита.

В тесен смисъл – като „опитване“, експериментиране.

Най-задълбочен анализ на опита като педагогически принцип в неговия широк смисъл, според Кацаров, прави американският психолог Джон Дюи.

„Истинският образователен опит – смята Кацаров, е един социален процес на споделеност“⁵⁵. Само тогава учебно-възпитателната работа е източник на социален контрол, когато тя е общо дело, в което участват всички индивиди и чувстват известна отговорност, т. е. когато тя е отделена.

Независимо, че е ярък представител на движението за ново възпитание, Д. Кацаров е категоричен – опитът е образователен само тогава, когато протича планомерно⁵⁶. За да бъде един опит образователен – продължава Кацаров, той трябва да води към разширяване на учебното съдържание от факти към знания и идеи. Това условие е налице, само когато учителят схваща обучението като непрекъснат процес на пресъздаване на опита.

Д. Кацаров цитира Л. Н. Толстой, който казва, че училището

трябва да бъде не само оръдие за образование, но същевременно и опитно поле, а образователната работа – многостранно опитване, както за ученика, така и за учителя, което дава възможност и на единия, и на другия да растат и да се развиват.

Теоретичното наследство на проф. д-р Д. Кацаров отразява нов етап в развитието на нашата демократична педагогическа мисъл. Той ни завеща честното си дело на пристрастен към науката човек. Хвален или отричан, той все още не е получил дължимата си оценка като педагог. Затова цялостното му педагогическо творчество трябва да бъде оценено в контекста на конкретните исторически условия, при които се развива ката учен и да се изтъква преди всички неговият ху-

манистичен смисъл.

Именно хуманизмът е голямото достойние, което той ни оставя като своеобразен завет и което придава историческа стойност на делото и творчеството му.

Не всички педагогически схващания на проф. Кацаров, намерили израз в неговото педагогическо наследство, имат днес значението и отзвук, които са предизвикали някога.

В цялостното му научно творчество се намират достатъчно педагогически проблеми, които звучат актуално и днес. Тези проблеми, разработени от проф. Кацаров, се явяват опорни точки за размисъл в наши дни, когато образователната ни система се обновява и реформира.

БЕЛЕЖКИ

¹ А т а н а с о в, Ж. С уважение към творчеството на проф. Д. Кацаров. – Предучилищно възпитание, 1981, кн. 2, с. 35.

² А т а н а с о в, Ж. Проф. д-р Кацаров – виден строител на българската педагогическа наука. – Нач. образование, 1981, кн. 10, с. 43 – 48; П и р ъ о в, Г. Димитър Кацаров, С., 1888 г.; Ч а к ъ р о в, Н. Спомени от студентските години, сб. Спомени за университета. Т. I, С., 1986 г., с. 179 – 205.

³ БАН – научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 2, л. 1.

⁴ С т о я н о в, Г. 100 години от рождението на проф. Д. Кацаров. – Нар. просвета, 1981 г. бр. 12, с. 82.

⁵ БАН – научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 3, л. 26.

⁶ БАН – научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 5, л. 4.

⁷ БАН – научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 1, л. 4.

⁸ БАН – научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 6, л. 1.

⁹ БАН – научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 6, л. 1.

¹⁰ БАН – научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 17.

- ¹¹ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 1, л. 4.
- ¹² БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 1, л. 4.
- ¹³ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 177.
- ¹⁴ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 1, л. 4.
- ¹⁵ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 3, л. 26.
- ¹⁶ БАН - научен архив, ф. 148, оп. I, а. е. 1, л. 5.
- ¹⁷ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 3, л. 24.
- ¹⁸ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 1, л. 3.
- ¹⁹ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 12, л. 1.
- ²⁰ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 14, л. 1.
- ²¹ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 3, л. 1.
- ²² БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 2, л. 3.
- ²³ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 3, л. 1.
- ²⁴ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 10.
- ²⁵ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 3, л. 24.
- ²⁶ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 30, л. 43.
- ²⁷ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 1, л. 2.
- ²⁸ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 169, л. 1.
- ²⁹ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 170, л. 1.
- ³⁰ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 171, л. 1.
- ³¹ П и р ъ о в, Г. Цит съч., с. 8.
- ³² А т а н а с о в, Ж. Петър Нойков. С., 1987, с. 31.
- ³³ Пак там, с. 40.
- ³⁴ И с т о р и я на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. II, под ред. на Н. Чакъров, С., 1982, с. 42.
- ³⁵ А т а н а с о в, Ж. Цит. съч., с. 42.
- ³⁶ П и р ъ о в, Г. Спомени за университета. Т. I, С., 1986, с. 80.
- ³⁷ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 3, л. 12.
- ³⁸ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 230, л. 5.
- ³⁹ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 3, 26, а. е. 172.
- ⁴⁰ ЦДИА, ф. 177, оп. 4, а. е. 471, л. 58 и оп. 2, а. е. 8, л. 47.
- ⁴¹ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 3, а. е. 3, л. 18.
- ⁴² БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 180, л. 1.
- ⁴³ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 3, л. 18.
- ⁴⁴ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 30.
- ⁴⁵ БАН - научен архив, ф. 138, оп. I, а. е. 30, л. 7.
- ⁴⁶ С т о я н о в, Г. Цит. съч., с. 84.
- ⁴⁷ Ч а к ъ р о в, Н. Спомени от университетските години. Сб. Спомени за университета. Т. 1, С., 1986, с. 188.
- ⁴⁸ К а ц а р о в, Д. Теория на образованието. С., 1947, с. 200.
- ⁴⁹ Пак там, с. 205.
- ⁵⁰ Пак там.
- ⁵¹ Пак там.
- ⁵² Пак там, с. 206.
- ⁵³ Пак там.
- ⁵⁴ Пак там, с. 221.
- ⁵⁵ Пак там, с. 222.
- ⁵⁶ Пак там, с. 235.
- ⁵⁷ Пак там, с. 241.